

Chapter - 12

૨૪૫

ખં ૩ ૩.

પ્ર ૬ ૨ ૭ : ૧૨ :

—: મ જ ન મી " શ બ ઠ " :—

" શ બ વાણી મેકુ સમઠની બળ "

—શુધાંશુ.

સાહિત્યકાર સમઠનો તો હાજર છે. સમઠને જે શોધ છે. કોઈ સમઠ નહોતો જન્મ-મૃત્યુવિરોધે પેદે પાર વચ્ચો છે. જે સમઠ ઇવનની સાધનાને જો પછી સાધતો નથી. સાધી સમઠનું શોધન જે સાહિત્યકારનો પ્રમુખ ધર્મ છે. સાહિત્યકારનો વિરતિગ્રથ માર્ગ નો મહુ-ભવાંશ છે સમઠની જ. જાવા સમઠની સાધના જે પ્રથાન કવિધર્મ છે. સાહિત્યનો મહારસોક સમઠની પાછી સકાવ છે. જે સમઠ ઇવનની સાધે નથી જકાતો જે સાહિત્ય સાધે તો કવમ લંચી લિત પઠ મહે ૧ જામ સમઠ જે ઇવનસૂયાનો ચલેવારી છે, લલ્લાલરોની પેદે પાર સમઠનાં પરિવાણો છે જે જોવા માટે માતરસેલિ જોઈએ. સમઠ તો વિરહુજનની સતાર છે, જેને સાધનાની સ્પર્શાશુધિથી હેડીને ચેષા મહુભૂતિ જાવાની છે. કવિ જામ સમઠસતારનો ભજવેલો છે. મહાકથને લેશ્ય કરનાર જે સેવા મહામહુ જાન કરનાર સમઠ જે ભજનશુષ્ટિયાં "સમઠ" કરીકે જોળ્યાય છે. ભજનિકો તો માને છે કે વાણીનો પાર સમઠનેવાળી પાછી સકાવ. સાધી જ કાવિદાલે રહુવંચને પ્રારથે ભજનનાં પિવરો પાર્વતીપરમેશ્વરને વાજર્થોની ઉપમા સાધી છે.

૧. સમઠ જને વાણીનો જે સાચ્યાર્થ જાપણે સામાન્ય જાપાર્થો - સમઠને છોડે તે જકાત ઉદ્ધિષ્ટ નથી. ભજનજાપાર્થો તો સમઠનો વર્થ " હિંમ જાવ " સેવો વાવ છે. જામ નિરંજન સ્વરૂપ જામ તો સામાન્ય વાણીથી પર છે. પરંતુ જામ વાણી જે સ્વરૂપને જામ જને સાકાર કરે છે, જામ જે સમઠ જાત્મરૂપના રહસ્યને છુટું કરે છે જે ભજનજાપાર્થોનો "સમઠ" છે. —દેશબળ પરમાર, 'સામસાગર', પ્રસ્તાવના

વાચામેવ પ્રસાદેન લોકચાત્રા પ્રવર્તતે ॥
 દ્વિમન્ધંતમઃ કૃત્સ્નઃ જાયતે મુવનત્રયમ્ ।
 યદિ શબ્દાલયં જ્યોતિશસંસારાન્મ દીપ્યતે ॥
 સહિત્ત કાવ્યાદર્શ

સપ્તઋષિ વિના આ જગત ગંધકારમય બની જાય તેવું કહેવાની પાછળ કમૂલ ને સૂર્ય જગતની ચેતનાને ઋષિતિર્થેય કરનાર સપ્ત જ છે તેવું રહસ્ય રહ્યું છે.

કવિયતીપીયોમે સપ્તની સહિતનો અપારગદિમા બાવો છે. ૨ જેમ ભગવદ્ગીતોએ પણ વાણીનો આશય પ્રકટ કરીને સપ્તનો ગદિમા દર્શાવ્યો છે.

સંસ્કૃત પંડિતોએ સપ્તમાં ગર્વ, ભાવ, રજ, દ્વનિ વ્યંજના પ્રમાણે કાવ્યની વ્યાખ્યાઓ કરી છે. ગલંકારોની સમૃદ્ધિનું વિપુલ દર્શન પણ સપ્તની વિશિષ્ટ પદરચનામાંથી લારવ્યું છે.

પ્રભુસંમિત દુતિવાક્યો, મિતસંમિત ઈલિહાસાદિ પુરાણો, અને કાન્વાસંમિત કાવ્યો જેમ પણ પ્રકારની રચનાઓ માતૃકારિત્રીએ ગણાવી/ભજનની સપ્ત પ્રભુસંમિત ને કાન્વાસંમિત છે. સાસ્ત્રીયો જે વિધિવિધેયો ને માહાત્મો સમાવ્ય-વ્યક્તિને છે, એવી વાણી વાચ - સંપ્રદાય ને નિર્મુખોપાસક સંપ્રદાયની ભજનામાં પણ છે. પણ એમાં સાથે સાથે કાન્વાસંમિત દ્વનિનું સીંદર્ભ પણ છે. એટલે ઉપદેશપ્રધાન ને સાથે સીંદર્ભની મીઠાણીવાળાં ભજનોનો આલો કોઈ પ્રકાર પાડી સકાય.

" આ કાન્વામા રતન ગયુગ્મ, વસ્તુ બરેલ માટે વણ લીધે,
 ખોલ્યું જગદ કા કરી લે હજાર, ધેરામ સવસુર માટે
 બીલે"

- રવિસાધ

જીવનભર જુગારો કરવાનો છે ને એમાં સપ્તને પામવાનો છે પણ ને સપ્ત સોહમરૂપી છે. સોહમનો ગર્વ હું ને હું એ બન્ને સંલિન્ન છીએ એવો છે. જીવનમાં ગમેદની સ્થાપના પ્રિયક સોહમ સપ્ત છે.

૨. શલ્વ દ્રઢ યિદઃ કાવે પરિણત પ્રજ્ઞસ્ય વાળીન્નિજામ્
 ઉત્તરગતચરિત

વેદોને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનું હુંદર રૂપ મળ્યું છે. ભજનોમાં
૫૯૧ તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનું રૂપ અપાયું છે. ભજન સાહિત્યમાં જીવનની અનુભૂતિને
સંસારની ભટ્ટીમાં પકાવી છે ને એટલે ભજનનો શબ્દમાં વાસ્તવનો રણકો
સંભળાય છે. સાચા ભજનના શબ્દને જીવનની અનુભૂતિનો સ્પર્શ છે. આથી જ
ભજનનો શબ્દ સંવેદનની મૂર્તિ બની ગયો છે. " અજર ખ્યાલા કોઈ સંત
પાવે " - રવિચાહેબ કહે છે એમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અમર રસને જીવનમાં
પ્રવાવવાની વાત કરી છે. પછી સંત શબ્દ શોધવા જાય એ કેમ બને ?
શબ્દ સ્વયં અનુભૂતિના રસમાં જામી જાય છે.

એમ કોઈવાર બને કદાચ કે અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતો ચોગ્ય શબ્દ
ભજનકર્તાને ન સાંપડ્યો હોય, ક્યારેક અનુભૂતિ શબ્દસ્થ થતાં ચોગ્ય
શબ્દના અભાવે ફિક્કી લાગે. છતાં જીવંત અનુભૂતિનો સ્પર્શ નબળા શબ્દ
- ને પણ એક વિચિત્ર બળ અર્પી જાય છે, જેથી કવિનું કથયિત વ્યક્ત
આપણું હૃદય પામી જાય છે.

ભજનમાં સાદો શબ્દ, સાદી અલંકાર-રીતિ કે કસબની કયાશ
હોય તો પણ સાચા હૃદયભાવથી પરિસ્પૃષ્ટ હોવાથી ભજન વાંચનારને
સ્પર્શી રહે છે.

" રામના ભજન વિનારે, પાર ન પડીયે પ્રભુના સમરણ વિના..
બોલી બોલીમાં ધણો ફેર છે, ભાઈ ફેર છે, - - -
શુભરે સંપદમાં તું તો હું કરે લોભાણો રે, રામના ભજનનું તારે
વેર છે.

સાધુ થયા ત્યારે શું રે થયું રે, ખ્યાલા ખ્યાલામાં ધણો ફેર છે,
રે ભાઈ ફેર છે,

હીપમાં ઉપજે એવાં સાચાં મોતીડાં, મોતીડે મોતીડે ધણો
ફેર છે, .. રામના..."

- રવિ ચાહેબ

રવિચાહેબ શબ્દ, ભાષા ને વાક્યમાં હૃદયની સાચા રણકાથી
રામનાં ભજન આપણું કહે છે. સાચાં ને બોટાં "મોતી", બોલી-
ભજન અને "ખ્યાલા" પારખી શકાય હૃદયથી. આ વસ્તુ એક સાદો

ભજનિક પણ સમજે છે. કાવ્યમીમાસકોની વ્યંજના કુધ્ધિનો વ્યાપાર છે, ભજનિકનો "સખદ (સખદ રહસ્ય) હૃદયનો વ્યાપાર છે। ભજનિકને તો " હરિ રસ મીઠી રે રસ રમ થઈ રહ્યો રે." એવો અનુભવ ભજનની વાણી કરાવવાને સમર્થ છે.

કોઈ ભજનિકને પૂછીએ કે એમને ભજનના બધા સખદાથો સમજાય છે ? તો એ સત્ત્વર કહેશે કે બધાજ સખદનો મર્થ તો એકજ, પ્રભુનો છે.

સમગ્ર વિશ્વ, એના સર્વ સત્ત્વોને સત્ત્વો બધા પ્રભુથી અનુપ્રાણિત છે એમ જ્ઞાન અનુભવજી એ કેટલી અપરંપાર પ્રભુપ્રધાની દોલક હકીકત છે। અણુ - પિંડમંદળો પ્રભુ વિલસે છે, તો એના જૂજવાં રૂપમાં સખદ પણ સમાઈ જાય છે. ભજનના સર્વ સખદ, ભાવ, રસ, દ્વનિ પ્રભુમય માણસને તો પ્રભુની અનુભૂતિના દોલકને લાગે છે !

શાસ્ત્રોમાં, વેદાંતગ્રંથોમાં સખદને પરમબ્રહ્મ કે બ્રહ્મ કહ્યો છે. અને પ્રભુ એ સખદની પાર હૂંપાએલો છે એમ જણાવ્યું છે.

" જ્યાંજોઈ ત્યાં હરિ ભરપૂર, અણુ છતાં રવિદાસ નિરંતર ગાય"
સખદ શુરસ્વરૂપ છે.

" જ્યારે સખદ કિયો શુરુ સમરણ, મિટ ગયે સકલ વિકાર."

" જ્યોત ન લાગી કો તન જાણે શુરુ સખદની બાત,

રોમ રોમ રંગ હોઈ રહ્યો રે, રંરંકારકી સાથ

સખદમે સુરતી રે મણી જ્યું નાગે મિલે.....

જ્ઞાની તો લેને કહીએ રે...

પોથી પઠ, પઠ પંડિત ભૂલે જેને નહીં કું સાર

ચાર વેદ હઠે નહીં પાવે, જટ દર્શનકે પાર..

અપાર દેવ ન્યારો રે કોઈ સંત વિરલા લહે જ્ઞાની તો."

- નિર્મળ.

આમ સખદને વેદ - ઉપનિષદોની વાણીથી પર કહ્યો છે. આવા સખદશુરુને " ગાદિ - મનાદિ નામ શુરુનું નિરણી લ્યો નિર્ધાર" કહી શકે.

ભજનની દુનિયામાં સબ્બનો મહિમા ચપાર છે. રામ નામનો સબ્બ તો શુરુ ખાલામાં પિલાવે દે છે.

" રામ નામ ખાલા રે પિલાવે કોઈ શુદ્ધ સહી,
સચરાચર બાપી રે દેખીતો કાંઈ ખાલી નહીં. ટેક
પિયા પિયાલા સયામલવાલા રોમ રોમ પ્રકાશ,
મોહ મોહ હોઈ ધ્યાન ધરત હે, સંત પુરુષકી પાસ,
માનંદ સયો મનમાં રે, દુર્મતી દૂર ગઈ.
જો કોઈ મિલે સબ્બ કે લેહુ સો ધણે નિરધાર,
નિરાકારની શુણ જવિનાશી, ગલકલ જોત ચપાર
ચપાર દેસ ન્હારા રે, નામ બિન કહું નહીં-રામનામ".

સબ્બની બ્યોતિ નિરાકાર છે, મનમાં જે માનંદસ્વરૂપે પ્રકટી છે. સબ્બનો શુણ જવિનાશી છે. બ્રહ્મનું રહસ્ય પાત્રી સકાશ તો સબ્બનો લેહ ઉકેલી સકાય. આલો સબ્બ સચરાચરમાં બાપ્ત છે. લેહ જેમ સ્વયંભૂ છે એમ સબ્બ પણ સ્વયંભૂ છે :

" માર લેહ બ્રહ્મણે નિખેજ્યા, તીન હું ન પાયા પાર,
ઉનણે જયાદા કોન પહેણ નીકલ પડે જગ બહાર,
ચકલ ગતિ તેની રે, નિર્મળદાણે કહી." - નિર્મળ.

આ સબ્બ કયાંથી આ બ્યો ?

" સંતો લાઈ ઉન ધરકી કોઈ બબર મગાવે, કહો સબ્બ
કયાંસે આચા

સંતો લાઈ બ્રહ્મ વિષ્ણુ મહેશ જ નોતા, આદ નાહોલી
માય,

બલક પુસ્ત્રે હું જો બહા નહોલી, કહો છ કયાં સે આચા,
કહે કબીર" સબ્બ ધૂન લાગી, તેજ મેં તેજ મિલાયા"-કબીર

સબ્બ તો બ્રહ્માનંદનું ફર્સન કરાવનાર 'સતગુરુ' છે :

"સતગુરુ-વહે રે કાલ સોધીયું, પ્રગટયા પુરણ બ્રહ્માનંદ"-ગરુડ

" ચાતો વાણી રે વેદની છે " - મારકુંડ રૂપિ

કુંડલિની જાગૃત થતાં નાદ-રુચિવનો અનુભવ થાય છે. આ નાદ અનાહત સ્વરૂપે બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ય છે. સુષુપ્ત-પથ ઉઠયોગથી જૂલી જતાં અનાહત ધ્વનિ સંભળી શકાય છે. અનુભવી શિષ્યોએ ધ્વનિને સાગર - ગર્જન, મેઘના ગડગડાટ, શંખનાદ જેવો કહીને મંત્રમાં ગંતીનાદની સંવાદિતાનો સૂચક કહ્યો છે. આ નાદ સાત સ્વરમાં વિભક્ત છે ને પ્રણવરૂપે એ સાતનું સંમિલન પણ છે. આમ નાદ એ પ્રણવ કે ઓમકાર સ્વરૂપે વિભક્ત છે. એ નાદને શબ્દબ્રહ્મ પણ કહેવાય છે. સંતોએ અનાહત - નાદને સોહમ ધ્વનિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

" નાદેં લીન બ્રહ્મા, નાદેં લીન નરહરિ
નાદેં લીન ઉમાપતિ, જોગ લ્યો ધરિ ધરિ,
નાદેં હી તો આઠે બાબુ, સખ કહૂ નિધાનં,
નાદ હી થે પાઠયે પરમ નિરવાનં. " - ગોરખનાથ.

નાદ - શબ્દબ્રહ્મ જ પરમ નિર્વીણરૂપ છે. આ નાદરૂપ બ્રહ્મ હરિ, ઉમાપતિ ગોળીઓને માનવ બધાં છે. તો ચાલે અક્ષરને પામવા માટે ગોળીઓ, ભૂતનાથનો શિષ્ય કહે છે.

" મરહાનો ખેલ મેદાનમાં, એને કોઈ રતિભાર થાયે
એક રે અક્ષરનો અનુભવ કરી, એને રહિયામાં રાખે "

ઓમકારના પ્રણવમંત્રથી સાધક અત્યંતર ગતિ પામે છે. " ઓમ-કાર માત્રં ચચરાચરં જગત્ રટતાં રટતાં વિશ્વ રહસ્યોનું ઉદ્ધાટન થાય છે, અક્ષર એવો અમરમંથ લાધે છે :

" ઓમકાર ચાઠે બાબુ, મૂલ મંત્ર લારા,
ઓમકાર વ્યાપીલે સકલ સંસારા,
ઓમકાર નાણી હૈ દેવ ગુરુ સોઈ,
ઓમકાર સાધે બિનાશિધિ ન હોઈ. " - ગોરખનાથ.

લયયોગમાં બોમ્કારની સાડા ત્રણ માત્રાનું સ્થાન હઠયોગની " સાર્ધત્રિવલ્લી"-સાડા ત્રણ વલયની કુંડલિની જેવું છે. બોમ્કાર એ પ્રભુવર્મન છે ને એને જ સૃષ્ટિનું માદ્વસ્થાન સૂક્ષ્મસ્થાન કહ્યું છે. આ - મહાનાદમાં જહંનું વિગલન થઈ જાય છે. બ્રહ્માંડની સર્વલીલા નાદરૂપ બોમ્કારમાં લય પામે છે. આ બોમ્કારમાં ત્રણ ભૌતિક ને ચતુર્થી દિવ્ય માત્રા રહેલી છે એ રીતે જ ૪ ઉત્ક્રમ્ પનેલ છે. ત્રણ ભૌતિક લન્વોમાં ૧ ત્રણ સૃષ્ટિ ૨. ત્રણ વાણી ૩. ત્રણ અવસ્થા સંનિહિત છે અને આ ઉપરાંત ચતુર્થી માત્રા પરમાત્મપદની સૂચક છે.

ત્રણ સૃષ્ટિમાં સ્થૂળ કે દૃશ્યમાન સૃષ્ટિ બોમ્કારની જ માત્રા રૂપે વિભલ છે. વાણીથી પામી શકાતી ને એનાથી પર એવી સૂક્ષ્મ કે તેજસ્વી વિભલ રહેલી જ્યોતિ ઉ માત્રામાં અંતર્હિત છે. અને પ્રાણસૃષ્ટિ કે એને સમસ્ત કારણરૂપ કહી શકાય એવી સૃષ્ટિ જ માત્રામાં છે.

જે અનુક્રમ ને ત્રણ વાણી સ્વરૂપમાં જોઈએ તો જ એટલે વૈષ્ણવી વાણી, ઉ એટલે મધ્યમાં વાણી, અને મ એટલે પશ્ચંતી વાણી. આ રીતે બોમ્કાર વૈષ્ણવી વાણી, મધ્યમાં વાણી, પશ્ચંતીવાણી, પરાવાણી અને પરાવાણીથી પારનો શબ્દ બની જાય.

વૈષ્ણવી-નું દ્વાર ઉચ્ચાર, મધ્યમાંનું દ્વાર જલ્પના, પશ્ચંતીનું દ્વાર કામના, પરાવાણીનું દ્વાર કલ્પના અને પરાવાણીથી પારના શબ્દનું દ્વાર ચૈતન્ય છે.

અળો આથીજ કહે છે :

"લાઈ પરાપારથી શબ્દ ઊઠે, તે જુગલે જાડી થાય,
પરા છે પરમાત્મા તે, સર્વ ચૈતન્ય ધનરાય.
તે મનદ્વારાએ મહાલય ધરે, તે મનને ઊઠે કલ્પના,
કલ્પનામાં કામના છે, તે કરે બહુ જલ્પના.
પરાતીત શું હોય પોપણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે.
તે પશ્ચંતીએ વાચ જાડી, અરૂપ ફીટી રૂપ ધરે.

મધ્યમાએ ધાટ પઠાએ, અને વૈજરી થઈને વિષરે,
સંસ્કૃતિ વિશે શબ્દ કરી, અનંત પ્રકારે સોચરે.
અક્ષર બાવન અનંતરૂપે, વેદપુરાણ સ્મૃતિ લખે,
મંત્ર ચંદ્રને વિધિ ચવિધિ, કાઠ ન હોયે વાણી પખે."

- અંગેશીત - કડવું ૨૪.

પ્રણવ અથવા શબ્દપ્રભુમણી પરપ્રભુમણું રૂપ કરવું એ પદ્યતિને 'વણુ-કર્મ'વાળી અળો માને છે. આને એ સ્વસંવેદી બોધબળક પ્રક્રિયા કહે છે.
"અળો કહે છે કે શબ્દ-પ્રભુમણી જ્યોતિર્જનક સામર્થ્યને શુ-ચવાદીઓ જાણતા નથી તેમ પૂર્ણ પ્રભુમણીઓથી તેઓ હુકા પડે છે. શુ-ચવાદીનો અગ્નિ પૂંધવાતા લાકડા જેવો છે, જ્યારે પ્રભુમણીનો અગ્નિ શુદ્ધ જ્યોત જેવો છે.

બોધમતના શુ-ચવાદીઓ અને વેદાંત ચલના પ્રભુમણીઓ ભેદ કડવાં રખ ૨૬-૨૭માં અળો બહુ સરલ ભાષામાં આપણને સીખવે છે :- "

અચાકૃત કાવ્યો - ભા: ૧. પૃ: ૪૦ સંપાદક નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

હવે ત્રણ અવસ્થા અગ્નિ અમાત્રા જાગ્રતાવસ્થા, ઉ સ્વપ્નાવસ્થા ને મ સુષુપ્તાવસ્થા દર્શાવે છે. આ રીતે ત્રણ અવસ્થાનો ચોથો પદ કહીએ તો તૂરીયાવસ્થામાં લય છે. આ રીતે બહુ પ્રભુમણી વિલીન થઈ અજનિકો આનંદશી માણે છે.

"કણણી બકણી છૂટી ઢિયા, કેનાં જાયે ગીત ?

બોળણહારો માંહી જોવાણો જાયે થયો અદ્વૈત

જેવો પાણો બળી પાણીને રે, હું તેમ રહું ઠરી" રવિસાવ

"પરાપર્યંતી મધ્યમા વૈજરી, ભેગાં લિંગની સકિત ખરી

બહાર જાયે ધોષ લેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ માલ્યા

જાય",

- પંચીકરણ - અળો.

પ્રભુમણી ચેત-ચેતો આ વિષકાર અર્થરૂપે ને શબ્દરૂપે અભિમાન

છે. ૩ આ અભિમાનો વાચક શબ્દપ્રભુમણી બને છે ને એનો વારંચ અર્થપ્રભુમણી બને

૩. અચાકૃત પંચીકરણને આધારે.

છે. શબ્દપ્રહ્મ પ્રાણી -સ્વભાવે બીજ રૂપે વિભક્ત છે એ રીતે પ્રહ્મયોગ્ય ન્ય
 પૃષ્ઠ બને છે. આમ શબ્દપ્રહ્મના વાચક અંતરે વાર કે વાણી નામથી
 ચોક્કસવાર્તા આવે છે. વાણી કે શબ્દને દ્વનિ કે નાદરૂપે સંભળી શકાય
 છે. દ્વનિ રૂપે વિભાજ્ય શબ્દ અર્થબોધ ન કરાવે ત્યાં સુધી એ શબ્દ
 માત્ર અવાજ ગણી શકાય. અર્થબોધ થતાં શબ્દ કે દ્વનિ વાચકશબ્દ જેની
 ચાર સ્વરૂપ છે તે બને છે. આ ચાર સ્વરૂપમાં ૧. પરા વાણી જેમાં
 શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) એમ બને રૂપે છે. " તે વાણી
 સાનવાણી દયાના ઉવરાળી ઉડી ડોચ છે. " ૨. પશ્યતી વાણી :
 શબ્દ અને અર્થ એવા બે દર્શના પ્રકટ થાય છે. એટલે જ વાચકશબ્દ અને
 વાચ્યઅર્થને બુદ્ધિમાં સમજી શકે છે. " આ રીતે શબ્દ સાથે અર્થનું
 સ્ફુરણ થાય છે. ૩. મધ્યમાવાણી : પ્રાણાવેગથી મુખમાંના ઉચ્ચારસ્થા-
 નને અંદરથી શોષ આવે છે એટલે જ ઉચ્ચાર પામેલા શબ્દ વડે અર્થમય
 વિચારને સમજે છે. ૪. વૈજરી વાણી : આ વાણી વર્ણ, પદ અને
 વાક્યના રૂપમાં કંઈક ઉચ્ચારસ્થાનો સાથે સ્વાસ અથડાતાં વૈજરીરૂપે
 જન્મે છે. " આ વૈજરીવાણીમાં ધોષ એટલે નાદ વેરાય છે અથવા ખરે છે.
 " પરા પશ્યતી મધ્યમાં વૈજરી, એમાં લિંગની શક્તિ જરી,
 કારણ વાસના લિંગને સ્થૂળ, એ પ્રણ સજે વાણીનું મૂળ.
 પરાપારથી એજે કારણલિંગ, તે એજંતા આવે તરંગ,
 બાહેર આવે ધોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ માલ્યા જાય-
 - પંથી કરણ.

પ્રાણી પ્રકટ થતી વૈજરી, મનથી જન્મતી મધ્યમાં, બુદ્ધિથી
 સ્ફુરતી પશ્યતી અને શબ્દાર્થના સંયોજનરૂપ નિર્ણય પરા વાણી,
 શરીર જવતું ડોચ ત્યાંસુધી જવ સાથે જોડાયેલી છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ
 ને આકાશ - આ પાંચ તન્માત્રાના દૃશ્યમાં અને અંતઃકરણમાં
 ચાર વાણી પ્રકારોની ગતિ છે આથી જ લિંગશરીરની જરી શક્તિ એ

એ ચાર વાણી સ્વરૂપોમાં છે.

સરીરના ત્રણ લિંગમાં કારણ લિંગ સાથે પશ્ચંતી, વાણના (સૂક્ષ્મ) લિંગ સાથે મધ્યમા અને સૂક્ષ્મલિંગ સાથે વૈષરી વાણી સંકળાયેલી છે.

પરાવાણીની પાંચરૂં સ્વરૂપ શુદ્ધપ્રભુમયેત-ચતુર્થ જ્યોતિર્મયરૂપ છે. મહાકારણ સરીર સાથે સંકળાયેલ છે એનાની કારણ લિંગ સંતોષાય છે. અને વિચારતરંગો નાંદોલિત થાય છે. આ વિચારોના તરંગોનું સંવર્ધન કરનાર નાદ અથવા ધોણ છે. આનું પ્રકટીકરણ પદ કે વાક્યરૂપે વૈષરી વાણીમાં થાય છે. વૈષરીથીજ આપણે અન્નને આપણા ભાવો વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ. આમ શબ્દપ્રભુમનો વિસ્તાર થયો છે જે નાના જીવોના મંડી પરમકોટિના જીવો સુધી લાપી છે.

વાણીને આપણે દેવી સ્વરૂપા કહીએ. આપણા શાસ્ત્રોએ વાણી દ્વારા ઉપાસના ધ્યાનમંત્રની કરી છે. એ ધ્યાનમંત્ર એટલે જ મોખકાર એટલે — વાગેવ બ્રહ્મશ્ચતુર્યઃ શાવઃ સ્તોઽગ્નિના જ્યોતિષા મિતિ ચ તપતિ ચ મિતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્ય યશસી બ્રહ્મવર્ચસેન ય હૃદ વેદઃ । હૃદોઽયોપનિષદ્ ૩.૧૮.૩.

" અંતઃ કરણને પરમાત્મારૂપે ગોળણીને, એ મનરૂપ પ્રભુમની ઉપાસના કરવાના જે ચાર મધ્યાત્મપાદ કલા છે, તેમાંનું એક તે વાણી. મારે જે જે કહેવાનું છે, તે કહેનારી વાણી, મારા અંતઃ કરણમાં સદૈવ પ્રજ્વલિત અગ્નિની જ્યોતિર્મયાથી સ્ફુરે છે, અને વચનરૂપે જગતમાં પ્રતિ કરીને પ્રગટે છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વક જે કોઈ પ્રભુમની ઉપાસના વાણી દ્વારા કરે છે તે કીર્તિ અને શ્રદ્ધ વડે, પ્રભુમતેજ વડે, પ્રકાશિત થાય છે. — પ્રતાપી પણ થાય છે "

— "માનસી "૧૬૩૫ બોકટો. હિ.વિ.ક. પેદે.

— કળીર એટલેજ "શબ્દ" વિશે વિચાર કરે છે :

" હેરી, ઘટકી બીતર^{સા} શબ્દ છે, તાકા કરો વિચાર
ઘટકી બીતર સળી સાર છે, ચાનો શબ્દ હોવા અમારા
હેરી, ગગન મંડલમાં ચડકે દેખો, મુરલીકા બેઠ છે ન્યારા,
ઝીઝીચી મોરલી હોવ સવાઈ, સબ હોવ છે ઘડીચાલા,
હેરી ઘડી ઘડી ઘડી ચાલા સાહુ, હમકે એકલીજી હબરી,

" તાલ પગાજ ગીર હેરી વાળે, હોવ શબ્દકા ઝણકારા...
ત્રિહટી સંગે મુનિજન નિરમે, હોવ જયોતકા જમકારા...
હેરી, સાપણડું મારે અમીકું પીવે, ગુરુકા શબ્દ એકરારા
કહે કબીર શુણો બાઈ સાહુ, ઉતરે ભવ જલકે પારા" - કબીર
"શબ્દ" ને પ્રભુનામ રટણના મંત્ર તરીકે પણ કબીર
પઠાવે છે.

" સદગુરુએ શબ્દ દિયા, પણ શબ્દ નવ લિયા."

" હે જ્ઞાન ધ્યાનએ માર્યા, સતગુરુ, જ્ઞાન ધ્યાનએ માર્યા
ધૂરી ન મારી, કંટારી ન મારી, શબ્દના મારણ ન્યારા

" ઈ અક્ષર હું જુવસે શૂદ્યો....

ચાર ચાર જોગનની ઉપરે, વહીએ પૂરા રે પૂરા,

ગુરુ ખો તો જ્ઞાન બતાવે, અનહદ વાગે નૂરા" - કબીર

"વસ્તુ વિશે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની ઊંઠે ધૂન્ય

એ બોંકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેના ઉપસર્ગ" - જોગી.

બોંકાર શબ્દ પરમેશ્વર સાથે વિનવને બોંધનાર સેતુ છે. આ

એકાક્ષરને ને પ્રણવ તરીકે આત્મવિદો જોળાયે છે. પરા વિધાનો

એકાક્ષર મંત્ર પ્રણવ યોગીઓને મન ચિંતનનો વિષય પણ ગણી લેવાય.

અગ્નિમીલ્ન - અને ત્રિકોવેદના અનંતમંત્રમાં અકાર, ચર્ણવેદના ઉર્જેત્વા માં

ઉ કાર, ને સામવેદના સમાનમ વચ્ચ ના અંતમાં મ કાર દ્વનિને બોમ્

-નું સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. આ બોમ્ને શબ્દપ્રણવ વેદનાર કહેવાય છે.

પણ વેદાંત શબ્દપ્રણવની આ ઉદ્ભવ પ્રક્રિયા બાહ્ય માને છે. એની

જાલરપ્રક્રિયામાં " શબ્દપ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓમાં પછી તે સ્ત્રી ગમે તે
દેશ-કાલમાં હોય તેમને સમાન બોધક હોવો જોઈએ. તેથી તેઓ એક
નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા વડે પ્રભુવર્તુ સ્વરૂપ સમજાવે છે. "૫

" પરા પશ્યંતી મધ્યમાં વૈષરી, પિંડ બ્રહ્માંડ વિષે ચારે બરી,
સોહમ્ શબ્દ વિરાટને વિશે, એક શુદ્ધ પિંડ મંદિલ લેખે.

લેવા સ્વાસ થાયે સકાર, મૂકે સ્વાસ થાયે ઉકાર ,

સકાર - ઉકારનો હોયે કોપ ત્યાં સોકાર રહે વણ મોખ" -

-શ્રીચીકરણ-અર્ણવ.

" સ્વાસે સ્વાસે જ્યો જાપ જન્યા રે હા. - મારકંડ રાષ્ટ્ર

"તેહિ ચાહો, સૂરજ હોતું નહિ, પણ પવન, પાણી ચાકાસ નાંહી,

તેહિ નિરંબ નિરાકાર હતા હા.....

તેજ પિંચરથી માયા છે ન્યારી રે હા...

થઉં બ્રહ્માંડ તો ચેમાં હતાં હા....

સ્વાસોચ્છ્વાસથી એ વચન પેદા કર્યા,

ત્યારે નિજવા (ધર્મ) હું ચાપન બેળે કર્યું હા....

સ્વાસ રૂપી તો માયા કહીને

ઉચ્છ્વાસે નિરાકાર છે....." મારકંડ

એવ-સ્વર્માં તદ્દપ હવતુષ્ટિ જે સ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા કરે છે
તેમાં વાતુને લીલર પુરવાની ક્રિયાને ક્રિયાપૂરક ને વાતુને બહાર
કાઢવાની ક્રિયાને ક્રિયારોચક કહેવામાં આવે છે. માથે થવામાં
એક નૈસર્ગિક ધ્વનિ જન્મે છે તેને વૈષરી વાણીમાં ઉચ્ચ કહે છે. આ
ધ્વનિ સતત ચાલતી જે શબ્દનો ધ્વનિ પકટે તેનું વૈષરી વાણીનું રૂપ
સોહમ્ બને છે. આ સોહમ્માંના વ્યંજનાન્ત ભાગેને બાદ કરતાં સેપ
સ્વરભાગ રહે છે તેને મોમ્ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અર્થો મેટલે
જ કહે છે :

પ: અપાકૃત કાવ્યો ભા. ૧.

" દેતાં સ્વાસ થાયે સકાર, મૂકે સ્વાસે થાયે ઉકાર,
સકાર - ઉકારનો હોયે લોપ, ત્યાં ચોકાર રહે વણ મોપ".

ભજનિકો જોડમ્ સાથે પ્રાસમાં જોડમ્ શબ્દ વાપરે છે. એમાં
ચતુર્ભૂતિની સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિ રૂપે જોડમ્ શબ્દ વપરાયો છે,
યાત્ર પ્રાસને ખાતર જ એ ગાવ્યો નથી.

" નાદ જંગરીને નોબલ વાગે ધોર ભયા ધનુકારા, હો હો જ.
ધેરી ધેરી મોરલી વાગે ગગનમાં, સળહ સુણાય સુનકા. "

- - દાહી જવણ.

આ ચોમ્કારનો નાદ કે જ્વનિ જવાણુથી થાકી પ્રહમાડના
વિરાટ - દેહમાં વ્યાપ્ત છે. શબ્દપ્રહમથી નોમની પંચમાત્રા ૧.
અકાર, ૨. ઉકાર ૩. મકાર, ૪. નાદ, ૫. ણિંદુ.

આ પંચમાત્રા અ.ઉ.મ.વ.ન, એ રીતે સ્પષ્ટ છે. લિપિમાં
અર્ધચંદ્ર (વ) ની યાદાને નાદ કહે છે ને ટપકું (ન) ને
ણિંદુમાત્રા કહેવાય છે. અર્થો " સૂચ્ય સ્વામિની " કહે છે તે મૂલ
પ્રહમયેત-ચની ણિંદુમાત્રા વિષે ઉલ્લેખ કરવા માંગે છે. " આ ઉપરથી
પ્રણવની પાંચ અંગો મૂળ પ્રહમયેત-ચમાંથી પ્રકટ થયાં છે અને તે વડે આ
જગત વિકાસ પામે એવી ભાવના આ શાસ્ત્રમાં ગૂંથવામાં આવી છે.
તેમાં અ,ઉ, મ - એ પ્રણ મર્ત્ય માત્રાઓ છે. અર્ધ-માત્રા મત્યર્થિર્મર્ત્ય છે,
અને ણિંદુમાત્રા એ અમર્ત્ય છે. કારણ કે આ સુધી જીવ-ચેત-ચમાં બધા
હોય ત્યાં સુધી આ શબ્દપ્રહમ પ્રકટ થયા વિના રહેલો જ નથી. " ૬

પ્રણવ એક જીવ - જગતનો અણેહ સાધવાનો પ્રયત્ન લયયોગમાં છે.
એ રીતે જીવજગત ને ઉદ્ધારનો અણેહ રચાતા સાધક " સિદ્ધ સિવરમે
સ્થિત " થાય છે એમ લયયોગની સાધનાનું મંતવ્ય છે.

" અવર વાણી મુને આપજો... મલ દેજો મારી માય બાવલ,

સાથો રે ધણી પીર રામદે, જાતર ચોરે રો આવ બાવા-હરજી ભા

"શૂન્ય શિખર ધર મેરે અવધુ, શૂન્ય શિખર ધર મેરા હોછ
શૂન્ય શિખર ધર શહેર હમેરા, કોટ બન્યા જોમેરા."

"ત્રિકુટી ગોલ પર જોલ જલત છે, મઉ દિશ લયા ઉમેરા,
જોલ પ્રકાશીને દરશન પાયા, મિટયા મોરાશીકા કેરા"-કવીર

"મા કાયામાં રતન અણુલખ.. વસ્તુ ભરવા માંહે વણ લોલે.
સોહમ સબદકા, કરી લે જુલરા.. મેરામ સતગુરુ નાં બોલે માંહે"

- રવિદાસ

"અસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની બેઠે ધૂન્ય."

પ્રણવતત્ત્વ અનુભવગમ્ય છે. એ તત્ત્વ સ્વભાવે શૂન્ય અને સ્પર્ધન કે
હોખરહિત છે. જેને શાસ્ત્રોએ બિંદુ બેદું તત્ત્વ ગણ્યું છે. અનાદિ ને
અનંત સચ્ચિદ્ધન તત્ત્વ જ્યાં ધનીલાલને પામે, ત્યાં શૂન્યબિંદુ જાગે છે.
પ્રણવની બિંદુ નામની માત્રા મતુરણન પછી શમી જતી કંઈક સમજાય છે.
તેનું પરિભાષિક નામ શૂન્ય - ૦ - કે બિંદુ છે. "૭

નિર્સ્પર્ધ ને અક્ષોભ શૂન્ય અદ્ભુત જ્ઞાન, ક્રિયા લે ઈચ્છા શકિતનું
ગુપ્ત બલ ધરાવે છે. આ ગુપ્ત ને અવ્યક્ત બલ પ્રણવમાંની બિંદુમાત્રા
રહે છે. આ બિંદુમાત્રા બાલી નથી મેટલે સદ્ગુહ્ય, સદાશિવ એ નામે
પણ ઓળખાય છે. "બૌદ્ધમતના શૂન્યથી પૂથક પડવા આ બિંદુને
છાન્દોગ્યની " પારદેવતા " કહેવામાં આવે છે. અને એ વિરવનું
સર્વન કરવાને ઉચ્ચ માય છે. તેથી તેનું વર્ણન શકિત સહિત શિવ,
મેટલે સદાશિવ એ નામથી કરવામાં આવે છે. " ૧

" જેમ પ્રત્યક્ષ બૌતિક આકાશમાં સૂર્યચંદ્રાદિ ગોલકો પ્રેમ સહે
બિંદુરૂપે તરે છે, રમે છે, અને તેમાં જ લયને પામે છે. તેમ આ અવ્યક્ત
ભૂમિકાના ચિદાકાશમાં અથવા પ્રણવની કલામાં આ સચ્ચિદ્ધન
બિંદુ તરે છે, રમે છે અને શમે છે. આ કારણબિંદુ લેહાતી જે નાદકલા

જાગે છે તેને જાણી "ધૂન્ય" એ નામ આપે છે. જ્યારે કારણ બિંદુ જે સંવિધન છે તે વિદ્યુતકાષયક પ્રથમ શોષ ઉત્પન્નકરી, કારણભૂમિકા - મીથી (Potential) કાર્યભૂમિકામાં (Kinetic) પ્રકટ થાય છે. આ કાર્ય કરવાને ઉચ્ચ સંવિધન બિંદુને માગમની પરિભાષામાં ઈશ્વરત્વ કહે છે. તે સદાશિવની અપેક્ષાથી અપર છે તેથી તેને કાર્યબિંદુ કહે છે, અથવા અપરપ્રભુ કહે છે. તેનું બીજું નામ "સબ્દપ્રભુ" છે. અને લોકપ્રસિધ્ધ નામ ચોમકાર અથવા પ્રભુ છે. સબ્દપ્રભુ ચોમકાર-અર્થ પ્રભુ-ઈશ્વરત્વને જાગે છે, તેથી પ્રભુ સબ્દ પરમેશ્વરનો સહજ વાચક સબ્દ છે. તે પરમેશ્વરનું હૃદય અને રહસ્યવાહું નામ છે. એ નામનો અભિધાનનો અર્થ ઉકેલવો તેનું નામ પ્રભુવોત્કીર્ણ છે." ૮

ભજનમાં સિકુટી, ત્રિવર્ગ, ત્રિપુટી કે તરવેણી જેવા સબ્દો અવારનવાર વપરાતા જોવા મળે છે. આનો અર્થ ઈડા, પિંગલા ને સુષુમ્ના એવો પણ કહેવાય છે. હુંડલિની જાગ્રત યતા જે અનાહલ નાદ શ્રવણગોચર બને છે એમાં "પ્રભુવની ધૂન્ય" રહે સધાતું નાદાનુસંધાન મહત્ત્વનું છે. આ નાદાનુસંધાનથી જે સૃષ્ટિ સર્જાય છે, તેને ત્રિવર્ગ કે ત્રિપુટી કહે છે. ત્રિવર્ગના તત્ત્વોને "ઉપસર્ગ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

"આ ત્રિવર્ગ અથવા ત્રિપુટીઓ પ્રભુવની માત્રાથી સમજાતી મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે આગમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે —

પ્રભુવની વ્યવસ્થા તેદ લોગ્ય લોકપૃ અવસ્થા લોગ ગુણ દેવ
સર્વ માત્રા | ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ

૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭

અ કાર	ગ્રંથો	ભૂલોક	વિશ્વ	જાગ્રત	સ્થૂલ	સર્વ	વિષ્ણુ
ઉ કાર	ચક્રો	ભૂવલોક	તેજસ્	સ્વાપ્ન	સૂક્ષ્મ	રજસ	બ્રહ્મા
મ કાર	સામ	સ્વલોક	પ્રાણ	સુષુપ્તિ	કારણ	તપસ્	કુદ્ર

૮. અનાદિત કાવ્યો ૧ પૃ: ૭૮:

આ ત્રિલગ્નો અથવા ત્રિપુટીઓ પરસ્પર સંકલિત હોય છે, અને તેમાં સમસ્ત પ્રજાવર્ગી થોધી (હુરીય) નાદમાત્રા અને પાંચમી (હુરીવાતીત) ગિંદુમાત્રા ઉદ્ધર પદ અને સદાશિવ પદને લગતી ગૂંથા- - વેલી હોય છે. પરંતુ થોધા અને પાંચમી પદના અનુભવો જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ રમી પધીરહેનાર છવને સ્ફુટ થતા નથી એટલે તે અનુભવો નિમેષ કલામાં રહે છે, એટલે મીઠાચેલી ગાંધ વહે જેમ માત્ર ધાતું જ જણાય અથવા વંધારાનું પટલ જ જણાય તેમ અજ્ઞાન ભૂમિકામાં ઠંકાયેલા રહે છે. " ૬

સજનની ભાવશૃંગિષ્ટમાં અબ્દનું કેટલું મહત્ત્વ છે એની નોંધ દેશજી પરચાર આ રીતે કરે છે :

"..... સજન એ પીંગળરીતિની માજામિલ છે અદ્ધરમેળ કવિતા નથી, અને નથી શાસ્ત્રીય સંગીત. એ છે લોકજ્ઞાન - આત્મજ્ઞાન : જેમાં પ્રલંબ સ્વરના લય અને લલકાર છે: જેમાં મેધગર્જન જેવા ચારોહ - ચવરોહના ગડગડાટ અને ધડકાટ છે : જેના હૃદયની વાણી નાભિમાંથી આકાર લઈ ગતલ સ્વરણીણોમાં રસજતી, ઉચિ થડતી ને ઉતરી પડતી, ગેળી શૂન્ય શિખરો પર વિદ્યુત જેરે ચગકતી ને પનગનતી, અચાનક પાછી નાભિમાં અલોપ થાય છે....

..સજનવાણીના સ્ફોટયર્થ એના લયવિલયમાં રહ્યો છે. અને તેથી જો સજનને માત્ર આજની કવિતા પેઠે મનમાં કે છુપવી વાંચી જશે તેમને સજનનું લોકોત્તર ભાવપ્રાકટય કદાપિ પૂરેપૂરું થવાનું નથી: કેમ જે સજનવાણી સાક્ષાત્ આત્મશ્રી છે. " - રાખસાગર પૃ: ૩૩.

" પટડામાં વાંદો, પટડામાં સૂરજ પટડામાં નવલખ તારા રે કાચી કોણે પડેલી મોરી કાવા । "

અથવા ---

" ગરવાનાં બોવર મારે રોમે રોમે રોપાણાં,

શિવજી રોપાવેલ મારે શીશ જો,
નવશો નવાણું નહીં જંગલે ઉલટિયું રે,
જંગલ જમના સરસતી જો. "

મલો કિંક શબ્દદેહ એ લો ભગનું વૈવિધ્યવંત જંગ છે. " સદ્ગુરુ
ધરણના માલમ ખોટા " આ ત્યાં મુળદાસ :

" હ રે સંતો, શબ્દ સુણો લો છુટે જેનાં ઘટમાં,
તો એને જાનંદ જાઠ પોર ધણો રે. "

-- શબ્દને ઘટડામાં જાનંદનો સંચાર કરનાર કહે છે.

"શબ્દને સંચારીને સંતો તમે માણજો રે
પહાજન મુળદાસ કહે છે એમ રે
સુખનામાં સૂતો રે જન તમે જાણજો રે.

"શબ્દ " ના વિવેકને કળી ર ગાય છે :

" સુણો સુણુ, મગમકુંડ પર તપસીયેઠો,
તપસી તપસ્યા કરતા હે છ

ખાંચકું માર પમીસ હટાકે, શબ્દ વિવેકી ભેતા હે છ

સતકી રોટી સળેં મોટી, ખા કર પેટ ભરતા હે,

જલ જમુનાજો ઠંડા ચાણી, ઉનચુની ધ્યાન ધરતા હે.

સૂરત નૂરતકી ઝોલી ડાલી, અલેખ અલેખ કરતા હે, " -કળી ર.

"ધૂધટકા ઘટ ખોલ રે... તો કે પ્રિય! મિલેંગે .. ટેક

ઘટપટમેં લહ સંતો રમતા કહક વચન મત બોલ રે.

ધન જોળનકા ગરવ ન કીજે, જુલ પથરંગ ચોલ રે,

સુને મહેલમેં હીપ ના બારી લે, જાણન સો મત ડોલ રે,

જુગ જુગત સો રંગ મહેલમેં પ્રિય પાચો બનમોલ રે,

કહે "કળી ર" જાનંદ ભયો હે, બાજલ મનહદ ઠોલ રે."

શબ્દના લાડલડામણ સજનમાં લાવાનુરૂપ મોટે ભાગે હોય છે. ઉપરાંત હિંદી ભાષાના શબ્દોને પણ સજનમાં સ્વાભાવિક સ્થાન મળ્યું છે, એમાં સજનની લાવણ્યજિત ગાઠ ને ગૂઢ બની છે. કબીર જેવાની વાણી ગુજરાતમાં હિંદી ગુજરાતીના કેળવેલથી પૂંદાલી ચાલી છે. સજનની દુનિયામાં શબ્દના ઉછીની અનુભૂતિના કે લાવની ચર્ચિતમર્ચલાન લેહ નથી, માધ્યસ્થિક અનુભૂતિનું તેજ મોટાભાગે સજનમાં માણવાતું છે.

" સોહાગણ નારી મરણ પર લોટી, તબ રેલા પ્રીતમ પાવા" - કબીર

" પ્રેમનગરમે રહની હમારી, બહી બની માઈ ચણુરીમે" - કબીર

" અચિત્ત પ્રહ્યાંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જુજવે રપે મર્નત ભાગે,
દેહમાં દેવે તું, તેમના લલ્લવડું, સૂ-વગા શબ્દ થઈ વેદ વાસે" - નરસિંહ

"મારી કાયા રે, કાયા મારી બેઠલી કડકવાને લાગીરે" - દાસબલ

" જો રે કાયામાં અમૂલ્ય ભરિયા, જોજો જોગનહારા" - વાલદાસ

" જાગત નમરીમાં કોઈ નહિ લૂટે, જાં મારેના જમદૂત" - દાસબલ

" જો મોરલો મરણ લોડમાં ગાળ્યો છે,

ગાતું રે રૂપ કયાંથી લાળ્યો રે." - નારણદાસ.

" વાંસરી વાગી રે વનમાં, મોરલી વાગી રે વનમાં,

વાણેજનને સૂર, બ્યોતમે બને અરુણે, નર પોઠયો નિરધ

લીન, ભવન અણકાર, અધર દૂર શબ્દ સુણાયો,

સોહમ શબ્દ ઉપર, પ્રહ્યાંડે વેદ બનાયો,

વેદ કે બેદર્થે, જે સમજે તે સાચા સંત,

સુખ્યા નાલિકા નાદ વિલેકકા વધે વધારા

મીટ ગવા વિષ્ણુ, અંતરના ટોચે સંધારા,

ભયો અંજવાળો ગેમકો, વણ સંદેહ વણસૂર,

રોમે રોમે રંગ લાગી રિચો, નવમિષ્ણ વરસે સૂર" - મીઠોસગત.

"મારા હરિજન પીઓ રામરસ વાણી રે..હો..હો.જો."ભેરવન રથ

"અગર્યદની રાજા મઠડી બનાવું તે

રપાની સેજ લારી ઠરાવું જો" - ગોપીચંદ -

પ્રતીક્રોની રમણીય રૂપસૂષ્ટ ભજનમંત્રા "શબ્દ"ની કસોટી છે. એની સાધ્યવ્યવસ્થા પણ દુનિમિત છે.

"અગર્યદની રાજા મઠડી બનાવું" એ રૂપક ત્યાગની પ્રેમચણી સુગંધને લાગા લાગે છે. "નવસિંધુ વરસે નૂર" જેવા શબ્દપ્રયોગોમાં ચિંતનની રેણાઓ ચીકિત થાય છે. "મોરલો મરત લોકમાં જાવ્યો" એ આત્માનું પ્રતિરૂપ કેટલું બહુડું છે. "રામરસ વાણી" એ બકિતરસની અમૃતા બાની માટે કેલું લેધક શબ્દરૂપ છે. જા રીતે સાવચેતિ, શબ્દસુચ અને નિર્મિતિની એકરસ આકૃતિ ભજનના હેઠમાંથી પ્રકટે છે. આમ ભજનનો શબ્દ અંતરગત આત્મનિવેદન બની રહે છે. શબ્દ પંચકોશ (ચિન્ન, માણ, મન, વિજ્ઞાન ને ચાર્નક) મંત્રના ચાર્નકકોશ તરફ પ્રયાણ કરનાર યાત્રિક છે. મનોબૂમિકાનું સત્ય ક્રેટલે શબ્દ એ ભજનમંત્રા "શબ્દ" નું રહસ્ય છે. અદ્ભુત રસમયત્વતિનો સંવાહક તો જા રીતે શબ્દ છે.

ભજનનો "શબ્દ" અનેક તત્ત્વોના હકોહનરૂપ છે. અપાનું સુપ્રસિધ્ધ પંચીકરણ જા કથનની સાક્ષીરૂપ છે.

"બાઈ બાઈ હકે હાલો, વચન પાલો, શબ્દ સુકુળના માનજો,
જાવું પ્યારા ધણીના દરબારમાં, મોરી મગારી મત ચાલજો."

"જાણના નર જેવા હતા, નરે નર આરાધતા,

શુદ્ધ પરતાપે બોલ્યા ગંગારામ, આવન જાવન ફેરા ટાળજો--

- ગંગારામ

"પવનનો ચંત માપો, જોઈ જોઈ સીડી માપો, મન ભૂતડાને માપો
મનગજ મતવાલો..,....., બકિત ભજન બાલો રે." - પિરંજી.

"જ્યાં લગી આત્માત્વ વિન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ હુઠી
લહે નરસેયો કે તત્ત્વ દરશન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ પોયો" - નરસિંહ
"બારે વારે મનનો નહિ મારે રે, રે તમે ભજન સવાય કરજો.

ગવસર નહિ જાવે રે... રે તમે ભજન સવાય કરજો" - લોવાનીદાસ

" હવે તારી શૂરતને, સમજાવ, હા... હા, મારી મરધાનેણી
ગંજીયુને વારો." - લોવાનીદાસ.

" ચેલી ચકો તો મરહું ચેતજો રે.... હોજી

ઉતરા બંધી છાયવો આવશે, હોજી ગઢ ઢેલડીયે મેલાણ રે.-

- સરવણ કાપડી.

"અસલ નરને તમે બોળવોજી, હેરી પોતાના સત્ત ધરમને કાજ"

- સરવણ કાપડી

શબદ મારે ને શબદ જિવાડે પછી, શબદ શૂકાને કરે લીલા" - રાણીગદાસ

આમ ભજનતું તત્ત્વજ્ઞાન "શબદ" ની સરાણે ઘડે છે ને ચેમંથી

અનુભૂતિના તણમાં જ્ઞાન કટારીની ધારમાંથી ઝરે છે.

ભજનચાહિત્યમાં વિપુલ ને લાક્ષણિક સંબંધિત છે. કવ્ય બોલી
૧મ ના અનેક પ્રયોગો એમાં સહજ રીતે વસાઈ ગયા હોઈ છે. જયાં
સંબંધિત ધરાવતા ભજનચાહિત્યને એથી કેટલીક વિચિત્ર લાગે છે.

૧. ક્યારેક સંબંધાર્થના ઇ કારનો લોપ થાય છે. ઉ.ત. "નિરખો"
તું "નરખો"

૨. હકારનો લોપ : દેહતું દે. માહારતું માં ૨. ગહંકારતું (7) મેં ૭. ૨

૩. ચક્રિતિ: મતિતું મત્ય, મુકિલતું મુકત્ય, મનતું મન્ય, "મનુ ભગવાન"માં
મન્યુ ભગવાન, મૃતિતું મૃત્ય

૪: લક્ષ્યમ સંબંધિતું. સ્વરભક્તિથી સરળીકરણ ઉ.ત. કર્મતું કરમ, ધર્મતું ધરમ

૫: સંબંધસ્વરૂપનો સંકોચ ઉ.ત. દોહતું કહો કે દોહ, સરોવરતું જોવર,
લરવરતું જોવર, સ્વચ્છૈયન, ઉધ્ધારણતું ગોધરણ,
વિરહતું દ્રેહ, "પ્રહ્લાદતું" પ્રેલાદ

૬: સંબંધ સ્વરૂપનો વિસ્તાર ઉ.ત. "વનિતાતું" વ્યનતા વેકુંદતું વરકુંદ
દ્રોપદીતું દ્રુપદી, વૈષ્ણવતું વઈશ્નવ

૭: પનો સ: સપાઠતું સપાઠ "કુ" નો "સ" ઉ.ત. શબ્દતું સબ્દ

૮: "જ" નો "ર" ઉ.ત. દેવરે દેવરે દેવળે દેવળે, ગોરા ગોળા ગંધ
ગંધરી, ગંધગલી

૯: કેટલાક નોંધપાત્ર પ્રયોગો : વણથરી (વંપલી), ગોગન (ગગન),
નકલક (નિષ્કલક), જાહલ (જાહલ), પરગાથ્યા (પ્રકાશ્યા),
ઉનેશ (ઉજાશ), પ્રસના (પ્રુષ્ણા), લલવ (લલ્લો), ગકરતાર
(ગકર્તા), રિયા (રિા), રે'ણીકે'ણી (રહેણીકરણી), ગભેપદ
(ગભયપદ), મહાતમ કે માતમ (મહાત્મા), મનમે (મભય), કણ્ઠી
(કુણ્ઠી), વેરાગ (વેરાગ્ય), નવનીધ (નવનીલ), બાતુ (બાંતિ),
ચેહસ (ચેહસ), હરણ (હર્ણ), સંતોષે કે (સંતોષ), થીર (થિયર),
દન (દિન), લખત (લાલો), વરમંડ કે બ્રમંડ (બ્રહ્માંડ)મ,

૧૨: પ્રાચીન મારે તો ક્યારેક શબ્દને લકાવવા મારે શબ્દને બંધી
 "મા" પ્રત્યક્ષ જોડવામાં આવે છે. ઉ.ત. માસમાના (માસમાના),
 રામાનંદા (રામાનંદ), માનંદા (માનંદ), કબીરા (કબીર),
 અરમાન (અરમાન), અનુમાન (અનુમાન), રાયા (રાય), અપર
 પારા (અપરંપાર) અવપાસ (અવપાર), નામા (નામ),
 નૂરા (નૂર), શુભતાના (શુભતાન), નિશાના (નિશાન), અવતાર
 (અવતાર), અણકારા (અણકાર), રણકારા (રણકાર), નિરધારા
 (નિરધાર), અંકારા (અંકાર), દેશ (દેશ), કલેશ (કલેશ),
 માલેશ (માલેશ), મહેશ (મહેશ),

૧૧: અવિષ્યકાળની રૂપ : ઉ.ત. લોલો (લોલો), લાગેશ (લાગીશ)
 દેગેશ (દેગીશ), પ્રીતેશ (પ્રીતીશ),

૧૨: ઉત્તરવં કુદવં : ઉ.ત. જાણવા (જાણવા), દુર્લભવા (દુર્લભવા),
 ઉપજેવા (ઉપજાવવા)

૧૩: વિધ્યર્થ રૂપ: હીજે (હીજે), જોલીજે (જોલીજે), જાણીજે (જાણીજે)

નોંધ: હિંદી ભજન-પદ-સાહિત્યની ગાંઠી, અસર ભજનોમાં છે. એના
 અનેક કારણોમાં ^{૨૫૭} મુખ્ય છે. વાક્યાલોકોના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત
 -માં પરિવ્રમણ થતાં ઉત્તરવાલીઓની સંતબાની ગુજરાતમાં આવી.
 એજ રીતે ગુજરાતના સંત-લકતો ઉત્તર-દક્ષિણમાં જતાં એની -
 શબ્દછાયા પણ એમનાં વ્યવહારુભૂતિનાં ભજનોમાં પડી. હિંદી
 ભાષાના પ્રત્યક્ષોનો જકોજો ઉપયોગ ગુજરાતી મધ્યકાલીન
 ભજનસાહિત્યમાં છે. બાઉલની ભજનભાષાનો બંગાળી ભય ગુજરાત
 -માં છે:

" ના જાઈઓ, ના જાઈઓ, રાજા દૂર દેશાવર,

"બૂલ્યો રે, બૂલ્યો રે," રાજાનું બંગાળમાં

" જુહાડે જુહાડે, જોખીયંદ રાજા, - - - "

"હઉ તઉ સોનાના રાજા હજ પડાવું."

ગોપીચંદના ભજનથી ચોળખાતું " સત રે ગોપીચંદ, પિયુ પરદેશ ન જાના જો" - આ ભજન વિશે શ્રી મકરંદ કહે છે :

" આ ભજન આપણે ત્યાં લોકો ખૂબ પ્રચલિત છે, પણ બંગાળની નાથ-ગીતિકામાં આને મળતું મદ છે. અને યાર સુર્વર કે રાજસ્થાની ભજનમાં તે ખૂબ સ્વરૂપે વહેતું આપણે ત્યાં જાણ્યું લાગે છે. બંગાળીમાં આને મળતું એક નાથગીત છે." — આ પરથી ભજનવાણીને પ્રાંતપ્રાંતની અનુકૂળતાવધિ પોતાનામાં પચાવીને લોકલેખામાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

ગોરખનાથ, મહંદરનાથ, ભરૂંહરિ, ગોપીચંદ, આ શૌરાષ્ટ્રના કે ગુજરાતના ભજનિકો નથી. છતાંય એમનાં ભજનો ગુજરાતના સંતોની સમૃદ્ધિ રૂપ બન્યાં છે. એમાંના લાવ, લાપા ને ચિંતન જોતાં લોકો આપણને એમ જ લાગે છે કે આ ભજનો ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઈને ગળામાં ગળાઈ ગળાઈને પૂંદાયાં છે. પરિણામે એક વસ્તુ નક્કી છે કે એમાંના કેટલાક બંગાળના, કેટલાક ગોરિસ્થાનના, લોકો કેટલાંક હિમાલયની તળેટીની લાપાઓના સંદેહો એના એજ રહ્યા હશે. આ માટે યોગ્યતાના આધારભૂત માહિતી કે સામગ્રી મળે તો જ વધુ પ્રકાર પાડી શકાય.

મરાઠી ને દક્ષિણની અન્યલાપાઓના કેટલાક સંદેહો પણ ભજનસાહિત્યની સંપત્તિ બનીને રહ્યા.

પ્રાસમાં ભજનકર્તાઓને છૂટ લીધી છે. સંદેહો લાવપ્રવાહમાં ઢસઢાય છે ને યોડાક ઉતરડાય પણ છે. પ્રાસ મેલવવા " હરિજન " સાથે " દુરીજન " વપરાય છે.

" મીલો લોકો અમને હરિજન મળજો દુરીજન રે'જો છેડા " — ગોરખ

સંદેહના સ્ત્રી - લિંગ, પું - લિંગ ને નાપું. લિંગનો ભેદ ભજન કવિતામાં ક્યારેક યથાચોગ્ય જળવાતો નથી લાગતો, આમાં પણ અન્ય લાપાઓના સંદેહની અચર કારકણુલ હોઈ શકે.

" ચિંતામણિ" પુંલિંગ છે પણ "સ્ત્રીલિંગ" ગણવામાં આવે છે.

"ચિંતામણી રે, રે રે, સોહામણી,

મુઝેથી વરણવી ન જાય." — જીવણદાસ.

શબ્દને એ ઉકાર પૂકવાનો પણ વધારે પડતો મોઢાજનકો રહે છે. અહીં ઉકાર બહુવચનનો સૂચક છે.

સંગતનું સંગતું "જોઈ જોઈ સંગતને કીજીએ"

મીઠું મીઠું — મારે મોઢે ગાજ તો તમે આવોને મીઠું!

— દાસી જીવણ.

મેડીતું મેડીતું — "જીવણને જડાસે મેડીતું"

નેનતું નેનતું — "રોમે રોમે રમીરિયા ઈ તો

જમ નેનુમાં આવે નેહ" — ગોરખ —

તાન મિલાવવા : રે જી, રે, જીરે રામ, જી રે સંતો, હે. હે. જોહ

હો જ હો, જો.....રો.....જી...હી...હી...હી...હી.

આવા શબ્દો *outrides* કે *hangers* તરીકે ગણાય છે. બંગાળના બાઉલોની વાણીના સંપાદક શ્રીતિમોહનચેન આવા શબ્દો વિશે કહે છે કે "કવિતામાં પંક્તિની શરમાં કે એ આવા ચુકત કે લટકણિયા, શબ્દો બાઉલજનોની વિશેષતા છે. જેમ કે — 'જેનો', 'એક', 'માજી' જેવાં. આવા પ્રયોગો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બંગાળી કવિઓમાંની કવિતામાં આબાદ થયા છે. સુજરાતી ભજનસાહિત્યની અંદર આ લટકણિયાઓ લયની સર્વાંગસુંદર અભિવ્યક્તિ — સું આવશ્યક અંગભૂત તત્વ છે. માંડણ — અમાના છપ્પાને ધીરાની કાફી — માં પણ આવા લટકણિયા શબ્દો છે.

ભજન જેથ હોવાથી એની સનોળી ઉચ્ચારશૈલી છે. એમાં શુદ્ધ ને અશુદ્ધ ઉચ્ચારના બેઠ સોધવા જઈએ તો ગણવા ગણી શકાય નહીં એટલો છે.